

Ἠθικὴ καὶ πνευματικὴ διάσταση τῆς παιδείας καὶ μόρφωση τοῦ χαρακτῆρα*

Ἐμμανουὴλ Π. Περσελῆ**

Ὁ Πλάτων στοὺς *Νόμους* του σημειώνει ὅτι ἀληθινὴ παιδεία εἶναι αὐτὴ ποῦ: «Ἀπὸ τὴν παιδικὴ ἡλικία ὁδηγεῖ τὸν ἄνθρωπο στὴν ἀρετὴ καὶ τοῦ προκαλεῖ ἰσχυρὴ ἐπιθυμία νὰ γίνῃ ἓνας τέλειος πολίτης ποῦ ξέρεῖ νὰ κυβερνᾷ ἢ νὰ κυβερνιέται σύμφωνα μὲ τὸ δίκαιο. Θὰ ἤθελα νὰ ξεχωρίσουμε αὐτὸ τὸ εἶδος τῆς [ἀνα]τροφῆς ἀπὸ τὶς ὑπόλοιπες καὶ νὰ τὴν θεωρήσουμε πραγματικὰ τὴν μόνη παιδεία. Ἀντίθετα, τὴν παιδεία ποῦ ἀποβλέπει στὴν ἀπόκτηση χρημάτων ἢ δύναμης ἢ σοφίας χωρὶς λογικὴ καὶ δικαιοσύνη, θὰ πρέπει νὰ τὴν θεωροῦμε ἀνελεύθερη καὶ βάνουση – κάτι δηλαδὴ ποῦ δὲν ἀξίζει νὰ ὀνομάζουμε Παιδεία. Ἄς μὴ μένουμε ὅμως πολὺ στὶς λέξεις. Ἀφοῦ συμφωνήσουμε στὸν ὀρισμὸ, ἂς δεχτοῦμε αὐτὸ ποῦ ἐννοεῖ. Ὅτι ἐκεῖνοι ποῦ ὀρθά [ἐκ]παιδεύονται γίνονται σχεδὸν ἀγαθοί. Δὲν πρέπει, ἐπομένως, σὲ καμμία περίπτωση νὰ ἀτιμάζουμε [ὑποτιμάμε] τὴν παιδεία, γιατί εἶναι τὸ πιὸ σημαντικὸ πρᾶγμα στὴν παραγωγὴ ἄριστων ἀνθρώπων. Καὶ ἂν κάποτε ξεφεύγει ἀπὸ τὸν προορισμὸ τῆς, ὀφείλουμε νὰ τὴν ξαναφέρνουμε στὸν ὀρθὸ δρόμο μὲ κάθε μέσο ποῦ διαθέτουμε. Ἔτσι πρέπει νὰ δροῦμε τὸ κατὰ δύναμη πάντα στὴ διάρκεια τοῦ βίου μας»¹.

* Τὸ ἄρθρο αὐτὸ ἀποτελεῖ ἐπεξεργασμένη μορφή εἰσήγησης σὲ ἡμερίδα γιὰ ἐκπαιδευτικοὺς μὲ θέμα: «Πῶς θὰ συνεργαστοῦμε μὲ πνοὴ ἀγάπης στὰ προγράμματα τῶν σχολείων». Ἡ ἡμερίδα ὁργανώθηκε ἀπὸ τὸ Ἴδρυμα Παιδείας «Πνοὴ Ἀγάπης» τῆς Ὁρθόδοξης Αὐτοκέφαλης Ἐκκλησίας τῆς Ἀλβανίας (τοῦ ὁποῖου πρόεδρος εἶναι ὁ Μακαριώτατος Ἀρχιεπίσκοπος Τιράνων, Δυρραχίου καὶ πάσης Ἀλβανίας κ. Ἀναστάσιος) καὶ ἔλαβε χώρα στὰ Τίρανα, στίς 23 Φεβρουαρίου 2019.

** Ὁ Ἐμμανουὴλ Π. Περσελῆς εἶναι Ὁμότιμος Καθηγητῆς τοῦ Ἐθνικοῦ καὶ Καποδιστριακοῦ Πανεπιστήμιου Ἀθηνῶν.

1. Πλάτωνος *Νόμοι*, 643.d.6-644.b.4 (μετάφρ. Β. Μοσκόβης, ἐκδ. «Νομικὴ Βιβλιοθήκη».

Στὴν ἐποχὴ ποὺ ζοῦμε, ἐποχὴ ραγδαίων καὶ ριζικῶν κοινωνικῶν, πολιτικῶν, οἰκονομικῶν καὶ τεχνολογικῶν ἀνακατατάξεων, ἡ διασάφηση τῶν ἐννοιῶν τῆς παιδείας καὶ τῆς ἀρετῆς ὀφείλει νὰ εἶναι μίᾳ ἀπὸ τὶς βασικὲς προτεραιότητες τῶν ἐπιστημονικῶν φορέων τῆς ἐκπαίδευσης. Ἡ διασάφηση αὐτὴ εἶναι ἀπαραίτητη, γιατί βοηθάει τὴν κοινότητα τῶν ἐκπαιδευτικῶν ὅλων τῶν βαθμίδων τῆς ἐκπαίδευσης στὸ νὰ σχεδιάζει καὶ νὰ ἐκτελεῖ ἀποτελεσματικὰ προγράμματα σπουδῶν καὶ δράσης προσαρμοσμένα στὶς σύγχρονες ἐπιστημονικὲς, ἐκπαιδευτικὲς καὶ κοινωνικὲς ἀπαιτήσεις. Εἶναι μείζων ἡ σημασία τῆς παιδείας καὶ τῆς ἀγωγῆς στὴ διαμόρφωση ἀνθρώπινων χαρακτήρων ἱκανῶν νὰ κατέχουν καὶ νὰ διαχειρίζονται βασικὰ στοιχεῖα γνώσεως τῶν ἐπιτευγμάτων τῆς παναθρώπινης ἐμπειρίας καὶ νὰ ζοῦν καὶ νὰ συμπεριφέρονται εἰρηνικά, ἠθικά καὶ μὲ ἀξιοπρέπεια στὸ πλαίσιο τῆς σύγχρονης πλουραλιστικῆς κοινωνίας.

* * *

Οἱ ραγδαῖες ἐξελίξεις στὰ πεδία τῆς ἀνθρώπινης δραστηριότητας δημιουργοῦν ἕναν σκεπτικισμό ὃχι μόνο σὲ μεμονωμένα ἄτομα ἀλλὰ καὶ σὲ ὁμάδες ἀνθρώπων ἢ ἀκόμη καὶ κρατῶν. Χαρακτηριστικὸ γνῶρισμα τοῦ σκεπτικισμοῦ εἶναι ἡ πεποίθηση ὅτι οἱ ἐμπορικὲς, οἰκονομικὲς καὶ τεχνολογικὲς συναλλαγὲς καὶ ἐφαρμογές –σὲ παγκόσμιο ἐπίπεδο– προοδευτικὰ κλονίζουν τὴν ἐθνικὴ, πολιτικὴ καὶ ἐνδεχομένως τὴ θρησκευτικὴ συνοχὴ τῶν ἀνθρώπινων κοινοτήτων. Μία τέτοια ἀντίληψη, τοῦλάχιστον ἀπὸ τὴ θρησκευτικὴ πλευρά, πηγάζει ἀπὸ τὴν πεποίθηση ὅτι ἡ καταναλωτικὴ συμπεριφορὰ τοῦ σημερινοῦ ἀνθρώπου καὶ ἡ εὐημερία καὶ ἡ ἄνεση ποὺ συνδέονται μὲ αὐτὴν ὑποδουλώνουν τὸν ἄνθρωπο στὰ πάθη του. Αὐτὸ ἔχει ὡς συνέπεια νὰ ἐγκλωβίζεται ὁ καταναλωτικὸς ἄνθρωπος στὶς προκλήσεις τῆς οἰκονομικῆς ἐξάρτησης, τῆς ἀχαλίνωτης ἀπόλαυσης καὶ τῆς ἠθικῆς χαλαρότητας. Κάτω ἀπὸ αὐτὲς τὶς συνθήκες, ὁ ἄνθρωπος ἐμποδίζεται νὰ προσβλέπει μὲ ἐνθουσιασμό στὴ δύναμη τῆς πνευματικῆς ἀσκήσης καὶ ἐλευθερίας, ποὺ ἀποτελεῖ καταλύτη τῆς πίστεως γιὰ μίᾳ ζωὴ μὲ νόημα καὶ ὑψηλοὺς σκοποὺς καὶ στόχους, οἱ ὁποῖοι ὑπερβαίνουν τὴν καθημερινότητα καὶ τὴν πεζότητα τῆς ἀνθρώπινης κατάστασης.

Ἀθήνα 1988).

Για την υπέρβαση της απαισιόδοξης αντίληψης για την τύχη της ανθρωπότητας, ιδιαίτερα μετά από τα δεινά του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, θεωρήθηκε ότι η πιό αποτελεσματική λύση –σέ πολιτικό επίπεδο– είναι η δημοκρατική διακυβέρνηση των λαών. Στο πλαίσιο αυτό, η ανάγκη διάδοσης και καλλιέργειας των δημοκρατικών αξιών υπήρξε πρωταρχικό μέλημα των κρατών που ένστερνίζονται τις πανανθρώπινες αξίες της ειρήνης, της δικαιοσύνης, της ισότητας, της ευτυχίας, της ασφάλειας, της δημοσίας τάξεως, και έν γενει του σεβασμού των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, όπως είναι η έλευθερία του λόγου και η έπιλογή ή μη όποιασδήποτε θρησκείας.

Η πολιτική αντίληψη περιπλήρους έκδημοκρατισμού της ανθρωπίνης κοινωνίας είχε ως συνέπεια να ένδιαφεροθύν όρισμένοι φιλόσοφοι της παιδείας για την έναρμόνιση της εκπαιδευτικής θεωρίας και πράξης στα νέα πολιτικά και κοινωνικά δεδομένα. Οι παιδαγωγοί αυτοί έκριναν ότι η παιδεία θα μπορούσε να συμβάλει αποτελεσματικά στην προώθηση των δημοκρατικών αξιών και του δημοκρατικού τρόπου ζωής σέ μία κοινωνία. Προκειμένου όμως να προσδιορισθεί η λειτουργία και η αξία της παιδείας για τó ευρύτερο κοινωνικό σύνολο, έπρεπε προηγουμένως να αναλυθεί η σημασία του όρου. Σε αυτήν την προσπάθεια έπιδόθηκαν αξιόλογοι παιδαγωγοί, των όποιων η κατάρτιση στην αρχαία έλληνική αλλά και τή σύγχρονη φιλοσοφία τους επέτρεψε να προσδιορίσουν με σαφήνεια τή σημασία και τή λειτουργικότητα της έννοιας παιδεία.

Σύμφωνα με αυτούς τους παιδαγωγούς, για να θεωρείται κάποιος άνθρωπος μορφωμένος θα πρέπει να πληροί τρία τουλάχιστον κριτήρια της παιδείας: να έχει δηλαδή άποκτήσει, μέσω κυρίως του εκπαιδευτικού συστήματος: α) γνώση (ύπαρξιακού και κοινωνικού περιεχομένου) που να έχει αξία καθ' έαυτήν· γνώση έπομένως αξιόλογη και ήθική· β) ικανότητα κατανόησης και στοχασμού των όσων προσλαμβάνει μέσω της σχολικής μάθησης και γ) δυνατότητα έλέγχου της συναισθηματικής, ήθικης, θρησκευτικής και γενικά της κοινωνικής του συμπεριφοράς στο πλαίσιο μιās ισορροπημένης συμβίωσης με τους συνανθρώπους-συμπολίτες του.

Στο πλαίσιο της φιλοσοφίας δημιουργίας μορφωμένων προσωπικοτήτων, οι σκοποί της εκπαίδευσης όφείλουν να είναι η ανάπτυξη:

α) νοητικῶν δεξιότητων καὶ κριτικῆς σκέψης βασιμμένων στὴν παρατήρηση, τὴν αὐτενέργεια, τὴ γενίκευση τῆς ἐμπειρίας (σύνθεση) καὶ τὴν ἀξιολόγηση·

β) εὐαισθησίας σὲ ἠθικά, θρησκευτικά καὶ αἰσθητικά θέματα (π.χ. λεπτότητα, διακριτικότητα, ἀμεροληψία, ἀνοχή, σεβασμός, δέος, ἀπορία, θαυμασμός, δικαιοσύνη κ.ἄ.)·

γ) ἐγρήγορης σὲ θέματα συναισθηματικά καὶ διαπροσωπικῶν σχέσεων (π.χ. πόνος, λύπη, χαρά, συνεργασία, ἀδελφοσύνη, αὐτοεκτίμηση καὶ ἀλληλοεκτίμηση, ἀλληλεγγύη, σεβασμός, ἀγάπη κ.ἄ.)·

δ) ἰκανότητας γιὰ τὴν ἐπιλογή στάσης ζωῆς καὶ τρόπου συμπεριφορᾶς·

ε) δεξιότητων ποὺ σχετίζονται μὲ τὴν πρακτικὴ-καθημερινὴ χρήση προϊόντων τῆς ἠλεκτρονικῆς τεχνολογίας, ὅπως π.χ. ὑπολογιστὲς κ.ἄ.

Γιὰ τὴν ἐπίτευξη αὐτῶν τῶν σκοπῶν τῆς ἐκπαίδευσης θὰ πρέπει νὰ ἀποκλείεται κάθε διαδικασία ποὺ ἐπιχειρεῖ νὰ ἐπιβάλλει ἀνάξεις λόγου γνώσεις, καθὼς καὶ τρόπους συμπεριφορᾶς καὶ καταστάσεις στοὺς διδασκομένους, ποὺ περιορίζει τὴν ἐλεύθερη ἀνάπτυξη τῆς προσωπικότητάς τους. Γιὰ τὸν λόγο αὐτόν, ἡ σύγχρονη ἐκπαίδευση καὶ οἱ ἐκπαιδευτικοὶ ποὺ τὴν ὑπηρετοῦν ὀφείλουν νὰ προστατεύουν αὐτοὺς ποὺ ἐκπαιδεύουν ἀπὸ κάθε διδασκαλία, πράξη ἢ ἐνέργεια ποὺ θὰ μπορούσε νὰ χαρακτηρισθεῖ ὡς δογματικὸς διαποτισμὸς (*indoctrination*)².

Ὁ δογματικὸς διαποτισμὸς (*indoctrination*) εἶναι τεχνικὸς ὅρος ποὺ χρησιμοποιεῖται στὴ σύγχρονη παιδαγωγικὴ ὀρολογία καὶ ἔχει ἀρνητικὴ σημασία. Σημαίνει δηλαδὴ ὅτι ὅποιος (φορέας ἢ ἄτομο) ἐμποδίζει στὸ σχολεῖο τὴν ὁμαλὴ ἀνάπτυξη τῆς προσωπικότητάς τῶν μαθητῶν καὶ τῶν μαθητριῶν, μὲ τὸ νὰ ἀποκρύπτει ἢ νὰ παραποιεῖ γνώσεις, νὰ χρησιμοποιεῖ καταπιεστικὲς μεθόδους διδασκαλίας (ἀποστήθιση, ἀπαγόρευση ἐρωτήσεων/ἀντιρρήσεων, συναισθηματικὴ φόρτιση καὶ καταπίεση μὲ τὴν ἐπιβολὴ σωματικῶν ποινῶν κ.ἄ.), ἐνεργεῖ μὲ σκοπὸ

2. Βλ. μεταξὺ ἄλλων R. S. Peters, *Ethics and education*, George Allen & Unwin, London 1966, σσ. 23-45. Ὁ ἴδιος, "Democratic values and educational aims", *Teachers College Record*, Columbia University, vol. 80 (1979), no. 3, σσ. 463-482. Ἐπίσης Έμμ. Π. Περσελῆς, *Χριστιανικὴ ἀγωγή καὶ σύγχρονος κόσμος. Θέματα θεωρίας καὶ πράξης τῆς χριστιανικῆς ἀγωγῆς*, ἐκδ. Ἄρμος, Ἀθήνα 1994, σσ. 43-49, 98-100. Ὁ ἴδιος, «Δογματικὸς διαποτισμὸς καὶ θρησκευτικὴ διδασκαλία», *Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν*, τόμ. ΜΖ' (2012), σσ. 215-224.

καὶ πρόθεση δογματικοῦ διαποτισμοῦ. Ἀφαιρεῖ δηλαδή ἀπὸ τοὺς ἐκπαιδευομένους τὸ δικαίωμα τῆς αὐτενέργειας καὶ τῆς κριτικῆς σκέψεως, ἐπειδὴ τοὺς ἀπαγορεύει ἢ τοὺς περιορίζει τὴ δυνατότητα πρόσβασης σὲ πηγὲς γνώσεως ποὺ αὐθαίρετα καὶ ἀδικαιολόγητα τὶς θεωρεῖ ἀνάξιες λόγου καὶ ἐπιζήμιες γιὰ τὸ ἐκπαιδευτικὸ σύστημα ποὺ ὑπηρετεῖ.

Γιὰ ὀρισμένους παιδαγωγούς, δογματικὲς γνώσεις καὶ πεποιθήσεις περιέχουν σχολικὰ ἀντικείμενα (*courses*) ὅπως εἶναι ἡ θρησκευτικὴ ἀγωγή (*religious education*), ἡ ἠθικὴ ἀγωγή (*moral education*) καὶ ἡ πολιτικὴ ἀγωγή (*citizenship education*). Καὶ αὐτὸ γιὰ τὸ περιεχόμενο τῶν σχολικῶν αὐτῶν ἀντικειμένων μπορεῖ νὰ περιλαμβάνει γνώσεις καὶ πεποιθήσεις, τὶς ὁποῖες δὲν συμμερίζονται μεμονωμένα ἄτομα ἢ φορεῖς ἐπειδὴ εἶναι ἀντίθετες πρὸς τὶς δικῆς τους πεποιθήσεις καὶ τὰ πιστεύω. Γι' αὐτὸ, συμπεραίνουν, τέτοια γνωστικὰ ἀντικείμενα πρέπει νὰ ἀποκλείονται ἀπὸ τὸ σχολικὸ πρόγραμμα (*curriculum*).

Ἡ ἐπιβεβλημένη νηφάλια ἀπάντηση σὲ τέτοιου εἴδους ἰσχυρισμοὺς δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι ἄλλη ἀπὸ τὸ ὅτι σὲ ἓνα σύγχρονο καὶ δημοκρατικὸ ἐκπαιδευτικὸ σύστημα εἶναι ἀπαραίτητη ἡ σφαιρικὴ καὶ πολὺπλευρὴ ἐνημέρωση, ἀξιολόγηση καὶ στοχαστικὴ προσέγγιση τῆς προσφερόμενης γνώσης –μέσω τῆς σχολικῆς μάθησης– καὶ στὸ πεδίο τῆς θρησκείας, τῆς ἠθικῆς καὶ τῆς πολιτικῆς θεωρίας. Κάθε γνώση ποὺ προσφέρεται μέσω αὐτῶν τῶν σχολικῶν ἀντικειμένων ὀφείλει νὰ συμβάλλει στὴν καλλιέργεια πνεύματος κατανόησης, σεβασμοῦ καὶ νηφάλιας ἀξιολόγησης τῶν διαφορετικῶν ἀπόψεων ποὺ διατυπώνονται ἀπὸ τὰ διάφορα θρησκευτικά, ἠθικὰ καὶ πολιτικὰ συστήματα.

Σήμερα σὲ ὅλες σχεδὸν τὶς χῶρες τῆς Εὐρώπης καὶ τῆς Β. Ἀμερικῆς γίνεται πολὺς λόγος γιὰ τὴν ἀναγκαιότητα διδασκαλίας στὸ σχολεῖο τῶν ἀντικειμένων τῆς θρησκευτικῆς καὶ ἠθικῆς ἀγωγῆς. Ὁ κύριος λόγος ποὺ προβάλλεται εἶναι ὅτι οἱ θρησκευεῖς ἀποτελοῦν ἀναπόσπαστο μέρος τῆς ἱστορίας τῆς ἀνθρωπότητας. Γι' αὐτὸ –μὲ τὴ βοήθεια τοῦ κατάλληλου διδακτικοῦ ὕλικου– οἱ μαθητὲς καὶ οἱ μαθήτριες θὰ πρέπει νὰ πληροφοροῦνται γιὰ τὰ θρησκευτικὰ καὶ ἠθικὰ πιστεύω τῶν πιστῶν τῶν μεγάλων τουλάχιστον θρησκειῶν. Μία τέτοια γνώση θὰ βοηθήσει τοὺς διδασκομένους νὰ ἐνημερωθοῦν γιὰ τὰ βασικὰ γνωρίσματα τῆς πίστεως καὶ τοῦ τρόπου μὲ τὸν ὁποῖο θρησκευοῦνται οἱ

άνθρωποι που ανήκουν σε μία συγκεκριμένη θρησκεία. Η γνώση αυτή, με την κατάλληλη παιδαγωγική επεξεργασία στο σχολείο, σκοπεύει να ευαισθητοποιήσει τους διδασκομένους ως προς τον σεβασμό της διαφορετικής θρησκευτικής άποψης και της σημασίας του διαλόγου μεταξύ των πιστών διαφορετικών θρησκειών. Ένας τέτοιος τρόπος μετάδοσης της θρησκευτικής γνώσης στο σχολείο ελπίζεται να συμβάλει στην καλλιέργεια της ειρηνικής και αδελφικής συμβίωσης μεταξύ των ανθρώπων, χωρίς καχυποψίες, προκαταλήψεις, φανατισμό ή μίσος και πολεμικές συγκρούσεις³.

* * *

Στην Ορθόδοξη Χριστιανική θρησκεία προβάλλεται η αγάπη ως ο συνεκτικός κρίκος που καθορίζει την πνευματική πορεία του ανθρώπου και τη συμπεριφορά του απέναντι στον έαυτό του, τον συνάνθρωπο και γενικότερα στην κοινωνία και τον κόσμο. Η αγάπη αυτή πηγάζει ακριβώς από την αξία που ο Χριστιανισμός, όπως και κάθε άλλη – νομίζουμε– θρησκεία, αποδίδει ή οφείλει να αποδίδει στον άνθρωπο τον κάθε άνθρωπο, ανεξαρτήτως γένους, φύλου, χρώματος, φυλής, ηλικίας, καταγωγής, εθνικότητας, μορφώσεως κ.λπ.

Ένας μεγάλος πνευματικός πατέρας και θεολόγος της χριστιανικής παράδοσης, ο Ιωάννης ο Χρυσόστομος (που έζησε τον 4ο αιώνα στην Αντιόχεια της Συρίας και στην Κωνσταντινούπολη), αναφέρει ότι «άνθρωπος είναι όχι εκείνος που έχει απλώς χέρια και πόδια, ούτε εκείνος που έχει μόνο λογική (νοῦ). Άνθρωπος είναι αυτός που άσκει με πολύ θάρρος την ευσέβεια και την ἀρετή»⁴.

3. Πρβλ. E. P. Perselis, "Religious pluralism and religious education in Europe and Greece. Comparative tendencies and perspectives", *Επιστημονική Έπετηρίς της Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών*, τόμ. ΑΒ' (1997), σσ. 465-477· ο ίδιος, «Ο ευρωπαϊκός προσανατολισμός του μαθήματος των Θρησκευτικών. Διαπιστώσεις και προοπτικές», στον συλλογικό τόμο: *Τὰ Θρησκευτικά στο σύγχρονο σχολείο. Ο διάλογος και η κριτική για τὸ νέο Πρόγραμμα σπουδῶν στὰ Θρησκευτικά Δημοτικού και Γυμνασίου*, ἐπιμ. Στ. Γιαγκάζογλου, Ἀθ. Νευροκοπλῆς, Γ. Στριλιγκᾶς, ἐκδ. Ἀρμός, Ἀθήνα 2013, σσ. 415-428.

4. «Άνθρωπος γάρ ἐστιν, οὐχ ὅστις ἀπλῶς χεῖρας και πόδας ἔχει ἀνθρώπου, οὐδ' ὅστις ἐστὶ λογικὸς μόνον, ἀλλ' ὅστις εὐσέβειαν και ἀρετὴν μετὰ παρόρησίας ἀσκεῖ»· Ιωάννης Χρυσόστομος, *Κατήχησις Ι', Πρὸς τοὺς μέλλοντας φωτίζεσθαι*, Ἄπαντα τὰ ἔργα 30, Ὁμιλίαις κατηχητικές-ἠθικές Α', ΕΠΕ, ἐκδ. Ἐλ. Μερετάκης «Τὸ Βυζάντιον», Πατερικαὶ ἐκδόσεις «Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς», Θεσσαλονίκη 1987, σ. 548.

Για να είναι όμως ο άνθρωπος ευσεβής και ενάρετος θα πρέπει να αγαπά τον συνάνθρωπό του. Γι' αυτό και ένας άλλος πνευματικός πατέρας της Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας, ὁ Μάξιμος ὁ Ὁμολογητής (ποῦ ἔζησε μεταξύ τοῦ τέλους τοῦ 6ου καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ 7ου αἰῶνα στὸ Βυζάντιο), μᾶς ὑπενθυμίζει ὅτι: «Μακάριος ἐκεῖνος ὁ ἄνθρωπος, ποῦ δύναται νὰ ἀγαπήσει ἐξ ἴσου κάθε ἄνθρωπο... Ἡ τέλεια ἀγάπη δὲν διακρίνει καὶ δὲν σχίζει τὴν μία καὶ ἐνιαίαν ἀνθρώπινη φύση, ἐπειδὴ οἱ ἄνθρωποι εἶναι καὶ καλοὶ καὶ κακοί· ἀλλὰ ἀποβλέπουσα πάντοτε στὴ θεόπλαστη ἀνθρώπινη φύση, ἀγαπάει ὅλους τοὺς ἀνθρώπους ἐξ ἴσου. Τοὺς μὲν ἀγωνιζομένους χάριν τῆς ἀληθείας ἀγαπάει σὰν φίλους, τοὺς δὲ φαύλους ἀγαπάει σὰν ἐχθροὺς τῆς ἀληθείας. Τοὺς εὐεργετεῖ καὶ μακροθυμεῖ, ὑπομένουσα τὶς ἐναντίον της κακίες τους, μὴ σκεπτομένη ἐντελῶς καμμίαν ἀνταπόδοση, ἀλλὰ ἀντιθέτως πάσχουσα ὑπὲρ αὐτῶν, ἐὰν οἱ συνθῆκες τὸ καλέσουν γιὰ νὰ κάμει καὶ αὐτοὺς φίλους, ἐὰν εἶναι δυνατόν. Πάντως ἡ τελεία ἀγάπη δὲν μεταβάλλεται, ἐὰν ἀποτύχει καὶ δὲν ἐπαναφέρει στοὺς κόλπους της τοὺς μισοῦντας αὐτήν, ἀλλὰ φανερώνει τοὺς καρποὺς τῆς ἀγάπης πάντοτε πρὸς ὅλους τοὺς ἀνθρώπους ἀδιακρίτως. Διὰ τοῦτο καὶ ὁ Κύριος ἡμῶν καὶ Θεὸς Ἰησοῦς Χριστός, ἀποδεικνύων τὴν ἀγάπη του πρὸς ὅλη τὴν ἀνθρωπότητα, ἔπαθε καὶ ἐχάρισε τὴν ἐλπίδα τῆς ἀναστάσεως σὲ ὅλους ἄνευ διακρίσεως καλοῦ καὶ κακοῦ, ἀσχέτως ἂν ἕκαστος ἀπὸ τὴν προαίρεσή του γίνεταί ἄξιος θείας δόξας ἢ κολάσεως (Ρωμ. ε', 8)»⁵.

Ἐξ ἄλλου, σὲ πρόσφατο ἄρθρο του σὲ ἐφημερίδα τῶν Ἀθηνῶν, ὁ Μακαριώτατος Ἀρχιεπίσκοπος Ἀλβανίας κ. Ἀναστάσιος διατυπώνει τὸν ἀκόλουθο ἀξιοπρόσεκτο συλλογισμό: «Τελικά, εἶμαι βέβαιος ὅτι τὸ ἀντίθετο τῆς εἰρήνης δὲν εἶναι ὁ πόλεμος ἀλλὰ ὁ ἐγωκεντρισμός – ὁ ἀτομικός, ὁ συλλογικός, ὁ ἐθνικός, ὁ φυλετικός. Ὁ ἐγωκεντρισμὸς ἐπιστρατεύει τὶς ποικίλες μορφὲς βίας, ποῦ φονεύουν μὲ διάφορους τρόπους τὴν εἰρηνικὴ συμβίωση. Αὐτὸς εἶναι ὁ ἐμπνευστὴς καὶ

5. Μαξίμου τοῦ Ὁμολογητοῦ, *Τὰ 400 Κεφάλαια περὶ Ἀγάπης. Καὶ ἡ ἐρμηνεία στὸ «Πάτερ ἡμῶν»*, μετάφραση-εἰσαγωγή-σχόλια μοναχοῦ Θεόκλητου Διονυσιάτου, ἐκδ. Σηπλιώτη, Ἀθήνα χ.χ. (τέταρτη ἀνατύπωση τῆς β' ἐκδόσεως τοῦ ἔτους 1978), Ἑκατοντὰς Πρῶτῃ περὶ Ἀγάπης, κεφ. 17 καὶ 71, σ. 32 καὶ 42 ἀντιστοίχως. Βλ. καὶ Α. Παπανικολάου, «Μαθαίνοντας πῶς νὰ ἀγαπᾶμε: ὁ ἅγιος Μάξιμος περὶ ἀρετῆς», *Ψυχῆς Δρόμοι*, τεύχος 12 (Νοέμβριος 2016), σσ. 82-94.

τροφοδότης τῶν μεγάλων ἢ μικρότερων συγκρούσεων καὶ αὐτὸς ἀδιάκοπα ἀνανεώνει τὸ μῖσος». Καὶ ὁ Ἀρχιεπίσκοπος θεωρεῖ ὅτι τὰ δεινὰ τοῦ ἐγωκεντρισμοῦ σὲ ἀτομικό-ὑπαρξιακὸ καὶ συλλογικό-κοινωνικὸ ἐπίπεδο ὀφείλονται στὴν ἔλλειψη ἀγάπης ἐκ μέρους τῶν ἀνθρώπων, τονίζοντας πολὺ εὐστοχα τ' ἀκόλουθα: «Τὸ ἀντίδοτο στὸν ἐγωκεντρισμὸ δὲν εἶναι οἱ γενικόλογες συμβουλές, οὔτε οἱ ποικίλοι νόμοι καὶ οἱ κρατικοὶ μηχανισμοὶ καταστολῆς· ἀλλὰ ἡ ἐνδυνάμωση τῆς ἀγάπης μέσα στὶς καρδιές τῶν ἀνθρώπων, μέσα στὴν κοινωνία· μιᾶς πολυδιάστατης ἀγάπης, ποὺ δὲν περιορίζεται ἀπὸ σύνορα, προκαταλήψεις ἢ ἄλλες διακρίσεις. Σ' αὐτὸ τὸ θέμα καλεῖται νὰ συμβάλει ἡ ὑγιὲς θρησκευτικὴ συνείδηση. Ἡ ἀγάπη, ἀκόμα καὶ σὲ συνθηκὲς μακροχρόνιων συγκρούσεων, χαρίζει τὴ δύναμη τῆς συγχωρητικότητος καὶ τῆς συμφιλιώσεως. Μόνον ἡ ἐξουσία τῆς ἀγάπης εἶναι ἐκείνη ποὺ μπορεῖ νὰ νικήσει τὴν ἀγάπη γιὰ ἐξουσία»⁶. Ἡ ἀγάπη βεβαίως δὲν λειτουργεῖ αὐτόματα καὶ στὸ κενό. Ἔχει ἄμεση σχέση καὶ συνάφεια μὲ τὴν πίστη, τὴν ἐμπιστοσύνη, τὴν πιστότητα.

Στὸ σημεῖο αὐτὸ θὰ θέλαμε νὰ ἀναφερθοῦμε ἐπιγραμματικὰ στὴ σημασία ποὺ ἔχει ἡ ἀγάπη καὶ ἡ ἐμπιστοσύνη στὴ φυσιολογικὴ ἀνάπτυξη τοῦ ἀνθρώπου, σύμφωνα μὲ τὴν ψυχοκοινωνικὴ θεωρία ἀνάπτυξης τοῦ ψυχολόγου καὶ ψυχαναλυτῆ, καθηγητῆ στὸ Πανεπιστήμιο Harvard τῶν Η.Π.Α., Erik H. Erikson (1902-1994). Ὁ Erikson θεωρεῖ ὅτι ἡ ἐμπιστοσύνη ἀποτελεῖ βασικὸ ψυχοκοινωνικὸ ἀνθρώπινο γνώρισμα (συναίσθημα), ποὺ σχετίζεται ἄμεσα μὲ τὴν ἀγάπη, τὴ φροντίδα καὶ τὴ στοργὴ ποὺ δέχεται ὁ ἄνθρωπος ἀπὸ τὴ βρεφικὴ ἡλικία μέσα στὸ οἰκογενειακὸ περιβάλλον καὶ κυρίως ἀπὸ τὴ μητέρα-τροφὸ του. Σύμφωνα μὲ τὸν Erikson: «Οἱ μητέρες γεννοῦν τὴν αἴσθηση ἐμπιστοσύνης στὰ παιδιά τους μὲ τὸν κατάλληλο ἐκεῖνο χειρισμὸ ποὺ συνδυάζει τὴν εὐαίσθητη φροντίδα τῶν ἀτομικῶν ἀναγκῶν τοῦ βρέφους καὶ κάποια σταθερὴ αἴσθηση προσωπικῆς ἀξιοπιστίας μέσα στὸ ἔμπιστο πλαίσιο τοῦ τρόπου ζωῆς τοῦ πολιτισμοῦ τους. Αὐτὸ ἀκριβῶς ἀποτελεῖ τὴ βάση γιὰ μιὰν αἴσθηση ταυτότητας στὸ παιδί»⁷.

6. Αναστάσιος, Ἀρχιεπίσκοπος Τιράνων, Δυρραχίου καὶ πάσης Ἀλβανίας, «Θρησκευτικὸς πλουραλισμὸς καὶ εἰρηνικὴ συνύπαρξη», *ἐφημερίδα «Ἡ Καθημερινή»*, Κυριακὴ 4 Νοεμβρίου 2018, σ. 12. Πρβλ. ὁ ἴδιος, *Παγκοσμιότητα καὶ Ὁρθοδοξία. Μελετήματα Ὁρθοδόξου προβληματισμοῦ*, ἐκδ. Ἀκρίτας, Ἀθήνα 2000, κυρίως σσ. 30-64 καὶ 84.

7. E. H. Erikson, *Ἡ παιδικὴ ἡλικία καὶ ἡ κοινωνία*, μετάφρ. Μ. Κουτρομπάκη, ἐκδ.

Ἐπιπλέον ὁ Erikson θεωρεῖ ὅτι ἡ θρησκεία ἀποτελεῖ ἕναν θεσμό πού στήν πορεία τῆς ἀνθρώπινης ἱστορίας ἔχει ἀγωνισθεῖ νὰ ἀποδείξει τὴν ἀξία τοῦ αἰσθήματος τῆς βασικῆς ἐμπιστοσύνης. Μὲ τὴ συμβολὴ τοῦ θεσμοῦ τῆς θρησκείας ἡ ἐμπιστοσύνη μετατρέπεται σὲ δυνατότητα πίστεως. Ἡ πίστη, σύμφωνα μὲ τὸν Erikson: «Εἶναι μιὰ ζωτικὴ ἀνάγκη γιὰ τὴν ὁποία ὁ ἄνθρωπος πρέπει νὰ βρεῖ κάποια θεσμικὴ ἐπιβεβαίωση. Ἡ θρησκεία φαίνεται ὅτι εἶναι ὁ παλαιότερος καὶ ὁ μακροβιότερος θεσμός πού ὑπηρετεῖ τὴν τελετουργικὴ ἀποκατάσταση τοῦ αἰσθήματος τῆς ἐμπιστοσύνης στὴ μορφή τῆς πίστεως, ἐνῶ προσφέρει μιὰ χειροπιαστὴ συνταγὴ γιὰ ἕνα αἶσθημα τοῦ διαβολικοῦ ἐναντίον τοῦ ὁποίου ὑπόσχεται νὰ προστατεύσει τὸν ἄνθρωπο»⁸.

Ὁ Erikson εἶναι κατηγορηματικὸς γιὰ τὴν ἀξία πού ἔχει ἡ θρησκεία καὶ ἡ θρησκευτικὴ πίστη γιὰ τὴν ψυχικὴ υἰγεία τοῦ ἀτόμου. Ταυτόχρονα ὁμως ἐξάρει καὶ τὸν κοινωνικὸ ρόλο τῆς θρησκείας καὶ τῆς θρησκευτικῆς πίστεως. Καὶ τοῦτο, διότι θεωρεῖ ὅτι τὸ αἶσθημα ἐμπιστοσύνης, πού καλλιεργεῖται καὶ διαιωνίζεται διαμέσου τῆς θρησκευτικῆς πίστεως, καθιστᾷ τὴ θρησκεία ἕναν θεσμό πού συμβάλλει σημαντικά, ὥστε ὁ ἄνθρωπος-πιστὸς νὰ προσδίδει ἕνα νόημα στὴν ὑπαρξή, τὸν κόσμο καὶ τὸ σύμπαν μέσα στὸ ὁποῖο ζεῖ. Μία τέτοια συνεκτικὴ εἰκόνα γιὰ τὴν ὑπαρξή καὶ τὸν κόσμο ἀντανακλᾷ, κατὰ τὴν ἄποψη τοῦ Erikson, τὴν πίστη πού μεταδίδεται ἀπὸ τὶς μητέρες στὰ νεογέννητά τους κατὰ ἕναν τρόπο πού ἐνισχύει τὴ ζωτικὴ δύναμη τῆς ἐλπίδας. Ἐὰν ἡ θρησκεία ἀπωλέσει τὴν πραγματικὴ δύναμη τῆς παρουσίας της, τότε ὁ ἀναπτυσσόμενος ἄνθρωπος θὰ πρέπει νὰ ἐφεύρει ἄλλες μορφές συλλογικοῦ σεβασμοῦ γιὰ τὴ ζωὴ πού νὰ ἀντλοῦν ζωτικότητα ἀπὸ ἕνα κοινῶς ἀποδεκτὸ κοσμοεἶδωλο.

Ἡ ἀγάπη ἐπίσης δὲν λειτουργεῖ μόνο στὸ πλαίσιο τῆς πιστότητας καὶ τῆς ἐμπιστοσύνης πού ἀναδύεται στὸ μητρικὸ καὶ οἰκογενειακὸ περιβάλλον τῆς στοργῆς καὶ τῆς φροντίδας ἀπέναντι στὸ βρέφος, τὸ παιδί, τὸν ἔφηβο καὶ τὸν ἐνήλικα. Ἡ ἀγάπη ἄμεσα σχετίζεται καὶ μὲ

Καστανιώτη, Ἀθήνα 1975, σ. 261. Βλ. καὶ Ἐμμ. Π. Περσελῆς, *Θεωρίες θρησκευτικῆς ἀνάπτυξης καὶ ἀγωγῆς*. Erik H. Erikson καὶ Jean Piaget, ἐκδ. Γρηγόρη, Ἀθήνα 2000, κυρίως σσ. 15-18.

8. E. H. Erikson, *Identity. Youth and crisis*, W. W. Norton & Co Inc., New York 1968, σ. 106.

τὸν τρόπο ποὺ ἡ οἰκογένεια, τὸ σχολεῖο καὶ ἡ κοινωνία διαχειρίζονται καὶ βιώνουν κοινὲς ἀξίες καὶ ἀρετές, οἱ ὁποῖες συμβάλλουν στὴν ἀναγνώριση καὶ τὸν σεβασμὸ τῆς ἀνθρώπινης ἀξιοπρέπειας καὶ τῆς δίκαιης, ἠθικῆς καὶ ἐνάρετης συμπεριφορᾶς τῶν ἀνθρώπων στὴν καθημερινή τους ζωὴ (προσωπικὴ καὶ συλλογικὴ).

Ἡ ἀναγνώριση τῆς σημασίας τῆς ἀγάπης γιὰ τὴ δημιουργία προϋποθέσεων εὐτυχίας καὶ εἰρηνικῆς συμβίωσης τῶν ἀνθρώπων μεταξὺ τους διαφαίνεται στὴν τάση ποὺ παρατηρεῖται κατὰ τὶς τελευταῖες δεκαετίες στὶς Η.Π.Α. καὶ τὸ Ἡνωμένο Βασίλειο γιὰ τὴν εἰσαγωγὴ στὸ σχολικὸ πρόγραμμα (*curriculum*) ἐνὸς γνωστικοῦ ἀντικειμένου μὲ τὴν ὀνομασία «ἀγωγή τοῦ χαρακτήρα» (*character education*). Πρωτοπόρος αὐτῆς τῆς τάσεως θεωρεῖται ὁ ἀμερικανὸς καθηγητῆς Thomas Lickona⁹. Ὁ Lickona ὑποστηρίζει ὅτι, προκειμένου ἡ ἀγωγή τοῦ χαρακτήρα νὰ ἐπιτύχει τὸν σκοπὸ τῆς στὸ πλαίσιο τῆς σχολικῆς διαδικασίας, θὰ πρέπει νὰ ἐφαρμόζονται τρεῖς βασικὲς στρατηγικὲς, ποὺ εἶναι οἱ ἀκόλουθες:

α) Δημιουργία ἠθικῆς κουλτούρας ἐντὸς τοῦ σχολείου. Αὐτὸ σημαίνει τὴν ἀνάπτυξη ἐνὸς συνολικοῦ ἤθους ποὺ θὰ ὑποστηρίζει τὶς ἀξίες ποὺ διδάσκονται μέσα στὴ σχολικὴ τάξη. Στὴν προσπάθεια αὐτὴ θὰ πρέπει νὰ συμβάλλουν ἡ διεύθυνση τοῦ σχολείου, ἡ σχολικὴ πειθαρχία, ἡ συνεργασία μεταξὺ διδασκόντων καὶ διδασκομένων, γονέων καὶ σχολείου κ.λπ.

β) Προώθηση τοῦ αἰσθήματος τῆς φροντίδας καὶ τῆς ἔγνοιας πέρα ἀπὸ τὴ σχολικὴ τάξη. Αὐτὸ σημαίνει τὴν παραδειγματικὴ χρῆση θετικῶν προτύπων ποὺ ἐμπνέουν ἀλτρουϊστικὴ συμπεριφορὰ καὶ δημιουργοῦν εὐκαιρίες ἔμπρακτης κοινωνικῆς προσφορᾶς ἀπὸ τοὺς διδασκομένους, ἀνάλογα μὲ τὴ σχολικὴ τάξη στὴν ὁποία φοιτοῦν.

9. Βλ. ἐνδεικτικὰ T. Lickona, *Educating for character: How our schools can teach respect and responsibility*, Bantam Dell Publishing Group, New York 1991· ὁ ἴδιος, *Character matters: How to help our children develop good judgment, integrity, and other essential virtues*, Simon & Schuster, New York 2004. Ἐπίσης M. Davidson, T. Lickona and V. Khmelkov, "Smart & good schools: A new paradigm for high school character education", στό: L. P. Nucci and D. Narvaez (eds), *Handbook of moral and character education*, Routledge, New York 2008, σσ. 370-390· D. K. Lapsley and D. Yeager, "Moral-character education", *Handbook of Psychology*, vol. 7: *Educational Psychology*, edited by W. M. Reynolds and G. E. Miller, Wiley 2012, σσ. 289-348. Πρβλ. καὶ A. Agboola καὶ K. C. Tsai, "Bring character education into classroom", *European Journal of Educational Research*, vol. 1 (2012), no. 2, σσ. 163-170.

γ) Ἐπιστράτευση γονέων καὶ μελῶν τῆς τοπικῆς κοινότητας ποῦ θὰ λειτουργοῦν ὡς συνεργάτες στὴν ἀγωγή τοῦ χαρακτήρα. Οἱ διδάσκοντες ὀφείλουν νὰ καθιστοῦν σαφῆς στοὺς γονεῖς ὅτι αὐτοὶ εἶναι οἱ πλεόν ἀρμόδιοι ἠθικοὶ δάσκαλοι τῶν παιδιῶν τους. Ἐπίσης οἱ δάσκαλοι θὰ πρέπει νὰ παρέχουν στοὺς γονεῖς συγκεκριμένους τρόπους, βάσει τῶν ὁποίων θὰ μποροῦν νὰ ὑποστηρίζουν τὶς ἀξίες ποῦ τὸ σχολεῖο προσπαθεῖ νὰ διδάξει. Θὰ πρέπει δηλαδὴ νὰ ἐνθαρρύνουν τοὺς γονεῖς νὰ ζητοῦν τὴ βοήθεια τῆς τοπικῆς κοινότητας (τοπικὴ αὐτοδιοίκηση, μέσα μαζικῆς ἐπικοινωνίας, ἐπιχειρήσεις, θρησκευτικὲς κοινότητες) στὴν προσπάθεια προώθησης τοῦ σεβασμοῦ καὶ τῆς ὑπευθυνότητος¹⁰.

Ἡ θεωρητικὴ συζήτηση, κυρίως στὸ Ἡνωμένο Βασίλειο, γύρω ἀπὸ τὴ σημασία τῆς προβολῆς, προώθησης καὶ διδασκαλίας τῶν ἀξιῶν καὶ ἀρετῶν στὴ διαμόρφωση ἐνάρετων προσωπικοτήτων διαμέσου τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ συστήματος, ἔχει ἐμπλουτίσει μὲ ἀρκετὰ σημαντικὰ ἄρθρα καὶ μελέτες τὴ σχετικὴ βιβλιογραφία¹¹. Ἀπὸ τὴ μελέτη τοῦ ὕλικου αὐτοῦ συνάγεται τὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ μέχρι τώρα κοσμικὴ –καὶ ἐσκεμμένα θρησκευτικὰ ἄχρωμη– σχολικὴ ἀγωγή δὲν ἐπέφερε τὰ ἀναμενόμενα ἀποτελέσματα στὴ διαμόρφωση χαρακτήρων καὶ προσωπικοτήτων ποῦ θὰ ἐμπνέονται ἀπὸ ἀξίες καὶ ἀρετὲς ποῦ ὑποστηρίζουν τὸν σεβασμὸ τῶν ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων. Σὲ αὐτὸ τὸ πλαίσιο ἡ ἀναζήτηση ἐνὸς τρόπου προβολῆς καὶ διδασκαλίας ἀξιῶν καὶ ἀρετῶν ποῦ ἐμπεριέχονται στίς μεγάλες θρησκευτικὲς παραδόσεις τῆς

10. Βλ. T. Lickona, “Teaching respect and responsibility”, *CYC-Online*, e-journal of the International Child and Youth Care Network, issue 61 (February 2014), σσ. 1-17, κυρίως σ. 12.

11. Βλ. ἐνδεικτικὰ τὰ ἀκόλουθα τρία δημοσιεύματα ποῦ ἐκδόθηκαν ἀπὸ τὸ Jubilee Centre for Character and Virtues, School of Education, University of Birmingham, UK: J. Arthur, K. Kristjánsson, D. Walker, W. Sanderse, C. Jones, *Character education in UK schools. Research report*, 2015· J. Arthur, K. Kristjánsson, S. Cook, E. Brown, D. Carr, *The good teacher. Understanding virtues in practice*, 2015· *A framework for character education in schools*, 2017. Ἐπίσης J. Arthur, *Education with character. The moral economy of schooling*, Routledge Falmer, London 2003· ὁ ἴδιος, “The re-emergence of character education in British education policy”, *British Journal of Educational Studies*, vol. 53 (2005), no. 3, σσ. 239-254· K. Kristjánsson, “Ten myths about character, virtue and virtue education – Plus three well-founded misgivings”, *British Journal of Educational Studies*, 2013, σσ. 1-19 (DOI:10.1080/00071005.2013.778386)· J. Arthur, K. Kristjánsson, T. Harrison, W. Sanderse, D. Wright, *Teaching character and virtue in schools*, Routledge, London 2017.

άνθρωπότητας, μέσω του σχολικού συστήματος, έχει ήδη αποκτήσει άρκετους υποστηρικτές στη βρετανική τουλάχιστον ακαδημαϊκή κοινότητα¹².

Από τα παραπάνω θεωρούμε ότι γίνεται φανερό πώς σε πρακτικό επίπεδο η ένδυνάμωση της πίστεως και μαρτυρίας γύρω από τη μοναδική αξία και του απόλυτου σεβασμού της ανθρώπινης προσωπικότητας – με τη δημιουργία προϋποθέσεων καλλιέργειας πνεύματος συνεργασίας, αδελφосύνης, αλληλοκατανόησης και αλληλοσεβασμού μεταξύ όλων των μελών (διδασκόντων και διδασκομένων) των εκπαιδευτηρίων και της ευρύτερης κοινωνίας – θα πρέπει να αποτελεί βασικό στόχο κάθε παιδαγωγικής και μορφωτικής δραστηριότητας.

SUMMARY

Ethical and Spiritual Dimension of Education and the Education of Character

By Emm. P. Perselis, *Professor Em.*,
National and Kapodistrian University of Athens

In the past few decades education as a concept has been under rigorous philosophical scrutiny. Some philosophers of education formulated very clear and pragmatic criteria and aims of education based on democratic

12. Βλ. ενδεικτικά M. Felderhof and P. Thomson, (eds), *Teaching virtue. The contribution of religious education*, Bloomsbury, London 2014. Πρβλ. και D. J. de Ruyter, “Be ye perfect? Religious ideals in education”, *Journal of Beliefs and Values*, vol. 27 (2006), no. 3, σσ. 269-280. Ίδιαίτερα για την υποστήριξη της άποψης διδασκαλίας των χριστιανικών αρετών στο σύγχρονο βρετανικό σχολείο βλ. M. A. Pike, “Christianity and character education: Faith in core values”, *Journal of Beliefs and Values*, vol. 31 (2010), no. 3, σσ. 311-321· ό ίδιος, “British values and virtues: Schooling in Christianity and character”, *British Journal of Religious Education*, 2017 (DOI: 10.1080/01416200.2017.1352485). Πρβλ. για τις Η.Π.Α.: T. Lickona, “A comprehensive approach to character building in Catholic schools”, *Catholic Education. A Journal of Inquiry and Practice*, vol. 1 (1997), no. 2, σσ. 159-175.

principles. The democratic presupposition of the function of education excludes any notion of indoctrination within the educational process.

The criteria and the aims of education, then, compels the educational authorities of the democratic states to supply unbiased information and teaching material in order to enable school children to become well informed and capable to live prudently in an open and pluralistic society. Given this, most European countries support the teaching of world religions within their educational systems. Such a provision aims at informing school children about the universality of the religious phenomenon and its implication for the personal and communal coherence and welfare of the citizens of modern, democratic and pluralistic societies.

The Greek Orthodox religion, for example, through its teaching and the way of life it recommends, contributes to the cultivation of the sentiment of love, as an important factor for the emotional security and the psychosocial development of any human being. This idea is supported by developmental psychologists such as Erik H. Erikson. On the other hand, some modern educationists both in the USA and the United Kingdom realize the importance of love for the integrity of the personality and the cohesion of the community and they strongly recommend the introduction of a course in the school with the title “character education”. By character education they mean the cultivation of virtues, and in some cases, they explicitly support the teaching of the Christian virtues within the school system, as the case is in the UK, for example.

This paper provides an overview of what it means to be an educated person and what criteria such a person should fulfill. Moreover, it argues that the sentiment of love is a salient feature of the educated personality. Love then could be fostered through the teaching of world religions in schools in an unbiased and undogmatic way. Such teaching would enable the whole school community (pupils, teachers, parents) to discern the importance of the religious virtues for building of good character and good democratic citizens.

